

FÖLDES GYÖRGYI

AZ 1910-ES ÉVEK AVANTGÁRD IRODALMÁBAN JELENTKEZŐ  
PANTEIZMUS SZELLEMI GYÖKEREI

A magyar avantgárdban a tízes években végig tartja magát egy számottevő irányzat, mely Haraszti Zoltán programcikkétől indul,<sup>1</sup> és egyrészt néhány szinte metafizikus jellegű műben (például Színes Pál: *Legenda a végtelen időben*), másrészt alapvetően nem metafizikus alkotások motívumrendszerében újra meg újra magára talál. Ez pedig a panteisztikus vonulat, pontosabban a panteizmus anyagelvű, materialisztikus – a klasszikus értelemben vett természetfilozófiához közel eső – változatát magáénak valló irodalom. Az ide tartozó művek avantgárdnak számítanak a megjelenésüket biztosító folyóiratok hovatartozása, szerzőjük önmeghatározása és a korabeli recepció alapján. Ugyanakkor, minthogy a panteizmus bennük általában témaként is megjelenik, s így egyfajta üzenetet hordoznak, továbbá az én és a természet viszonyát kifejezve nem képesek teljesen elszakadni a szubjektivitástól, nem teljesíthetik például a tisztán avantgárd alkotás – Derék Pál által meghatározott – kritériumait: én-disszimiláció, deszemiotizáció, montázsszerkezet.<sup>2</sup> Voltaképpen – még mindig Derék Pál fogalomrendszerénél maradva – ezek mint „mondanivalós” írások, átmeneti, kevert formájú műnek tekinthetők.<sup>3</sup>

Az avantgárd lírát (főként a tízes években) tehát áthatja a panteisztikus gondolkodás, ugyanakkor azt is le kell szögeznünk, a Tett és a Ma köreiben a panteizmus elméletként viszonylag ritkán kerül elő. A legvilágosabb, a legtudományosabb – és egyben a legjellemzőbb – elképzelést Mácsa Jánosnak (az avantgárd színházszakértőjének) a Szombatra írt *Haladás és irodalom* című cikke képviseli: „Az új, modern világfelfogást nem Luther és nem Calvin teremtette meg – hanem Spinoza. A pantheizmus az egyedüli, huszadik századbeli embernek való – theizmus. Ezt a paradokszt erősítik meg a tudományok, napról napra, évről évre [...]. Spinoza a mi egységben látni akaró, hitre vágyó lelkünk Mózesé. Spinoza és csakis Spinoza neve jelöli meg nekünk azt az irányt, amely a filozófiát és a tudományt ki tudja békíteni. Mert nem az a felvilágosodott ember, aki tagadni tud, és a kételkedés ma már egymagában nem nagy tett és nem mély.”<sup>4</sup>

<sup>1</sup> HARASZTI Zoltán *A betűktől az Istenig* című írása (A Tett, 1. sz., 2) metafizikusnak mutatja be a világháború szülte új irodalmat: a „betűk lelke elindul és keresi az Istent”; „Nem szociális lesz a művészet, nem is szociologikus... Végtelen, perspektívás, transzcendentális lesz az új művészet, mint amilyen végtelen, perspektívás, transzcendentális maga az élet. Imádságos, istenkereső lesz az új művészet.”

<sup>2</sup> Lásd például DERÉKY Pál *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában* és *A huszas évek vége a magyar avantgárd költészet szemszögéből* című tanulmányait = D. P., „Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998, 7–33, 105–122.

<sup>3</sup> DERÉKY Pál, *Az olasz futurizmus fogadtatásának kezdetei a magyar irodalomban és irodalomkritikában* = D. P., „Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”, 7–33.

<sup>4</sup> MÁCSA János, *Haladás és irodalom*, Szombathely, 1918. júl. 13., 17. sz., 425.

A költészetben Goethét jelöli ki a természetfilozófiai gondolkodás képviselőjévé,<sup>5</sup> a magyar irodalomban pedig Komjáthy Jenőt („a legmodernebb magyar költő, aki Haeckel hitét vallja”). Egyébként ez utóbbi megjegyzésből valószínűnek látszik, hogy Máczá Haeckel monista filozófiáját olvasta először – egyrészt, mert a panteizmus-fejezetben a német természetfilozófus is főként Spinozára és Goethére hivatkozik, másrészt, mert erősen vitatható, hogy Spinoza panteista volt-e valójában, s ez a kérdés Máczánál fel sem merül. Egy pillanatra azonban érdemes kitérni erre a problémára, mert releváns lehet az aktivizmus panteisztikus gondolkodásának jellemzésekor. Spinoza ugyanis megkülönbözteti a *natura naturans* és a *natura naturata*, teremtő természet és teremtettség fogalmát, s kimondja: *Deus sive natura* (Isten, avagy a természet is); Isten tehát nagyobb egység, mint a köznapi értelemben értett természet, a *natura naturata*.<sup>6</sup> Ez tehát nem igazi panteizmus: „Ha léteznek emberek, akik azt hiszik, hogy Isten és a természet (amelyen tömeget vagy testi anyagot értenek) egy és ugyanaz, akkor teljes mértékben tévednek”. Azonban – minthogy Isten végtelen sok attribútummal rendelkező szubsztancia – a kiterjedés és a gondolkodás is az ő attribútuma, amiből következik, hogy a természetet szerinte felfoghatjuk kiterjedési és szellemi attribútumában is: igaz lesz ez az ember életében is, test és lélek azonos, így tehát a szellemi és a testi dolgok teljesen párhuzamosan, egyforma rendben következnek be.<sup>7</sup> Ezen állítás magyarázata másképp úgy is megfogalmazható, hogy Isten minden dolog oka („Minden, ami van, istenben van, s isten nélkül semmi sem lehet és nem fogható fel”), ám nem tranziens, hanem immanens módon. Ez az immanencia lesz a világ legfőbb jellemzője, és az ezáltal biztosított, alapján véve antimetafizikus világnézettel az aktivizmus szemlélete is leírható, továbbá – mint majd látni fogjuk – panteisztikus versei is magyarázhatóak lesznek. Hogy ezt az immanenciát – amely kulcsot adhat az aktivizmus panteizmusának megértéséhez – pontosan körvonalazzuk, érdemes idéznünk Deleuze interpretációját, mely szerint Spinoza filozófiájában a Létező lényegét adó attribútumok expresszívek, kifejezik a szubsztanciát, s bár csak mint kifejezés léteznek, de úgy egyértelműen létezőknek tekinthetők. A tulajdonságok, a módusok pedig tartalmazzák és implikálják ezeket az attribútumokat: „pontosan abban a formában implikálják, amelyek Isten lényegét konstituálóként a sajátjuk. Ez azt

<sup>5</sup> Goethére hivatkozik Lukács György is, amikor Lesznai Anna szintén panteista jellegű költészetének gyökereit keresi. LUKÁCS György, *Lesznai Anna új versei* = L. Gy., *Ifjúkori művek (1902–1918)*, Bp., Magvető, 1977, 763.

<sup>6</sup> Deleuze Spinoza-interpretációjából (illetve annak Takács Ádám által röviden összefoglalt ismertetéséből, vö. 9. lábjegyzet), mely szerint Isten expresszív természete (hogy Isten kifejezi magát) a kulcs a kérdésre, mindez világosabbá válhat számunkra: „[...] a teremtő természet az, amit kell értenünk, ami magában van, és amit önmaga által fogunk föl, vagyis a szubsztancia attribútumait, amelyek kifejezik az örök és végtelen lényegét [...]. Teremtett természet pedig mindazt értem, ami Isten természetének, vagyis isten bármely attribútumának szükségszerűségéből következik, azaz Isten attribútumainak valamennyi módusát. [...] A szubsztancia kifejezi magát az attribútumokban – ez a teremtő természet, az attribútumok pedig kifejeződnének a módusokban, ez pedig a teremtettség. Az expresszió logikája szerint a két szint egyenesen fejezi ki, azaz konstituálja Istent, az egyetlen szubsztanciát. Isten létezése tehát, az expresszió második szintjén, maga a »teremtés«.”

<sup>7</sup> Benedictus de SPINOZA, *Etika*, ford. SZEMERE Samu, szerk. BOROS Gábor, Bp., Osiris, 2001, 166–170.

jelenti, hogy maguk az attribútumok is tartalmazzák vagy fölfogják a móduszok lényegét, mégpedig formálisan, és nem kitüntetett módon. Az attribútumok tehát közös formái Istennek, az ő lényegét konstituálják, és a móduszoknak vagy a teremtményeknek, melyek lényegi módon implikálják őket. Ugyanazok a formák állíthatók tehát Istenről és a teremtményekről, noha a teremtmények és Isten mind a lényegben, mind a létezésben különböznek. [...] Spinoza nem csupán azzal dicsekedhet, hogy a teremtmények szintjére redukálta azokat a dolgokat, amelyeket őelőtte Isten attribútumainak fogtak fel, de egyzersmind azzal is, hogy Isten attribútumainak szintjére emelt olyan dolgokat, amelyeket teremtményekként fogtak fel.”<sup>8</sup> Takács Ádám így foglalja össze Deleuze Spinoza-interpretációjának lényegét:<sup>9</sup> „Spinoza rendszere az abszolút immanencia rendszere. Isten kifejezi magát a világban, a világ Isten kifejeződése. Isten és a világ korrelatív. Ez a korreláció azonban nem jelenti az Isten és a világ közötti lényeg egyenlőségét, hanem a világ egységét. Az immanencia olyan ontológiát követel, amelyben a szubsztancia és a létezők tiszta egysége tételeződik. A létezők nem Istennel való közelség vagy távolság szerint határozódnak meg, nincs olyan ontológiai rangsor, amely szabályozná egymáshoz való viszonyukat. A lét egyenlően van meg minden létezőben. A lét immanenciája visszautasít minden külső és belső transzcendenciát, az elemek közötti minden értékrendet, a világ bármilyen hierarchikus fogalmát. Spinoza számára a természet maga ez az immanens egység.” Majd, Alexandre Koyré idézve<sup>10</sup> – még azt is hozzáteszi: Spinoza (és Leibniz) eljut „a zárt világtól a végtelen univerzumhoz» vezető úton egy végtelen és immanens világrend kialakítása felé.” Az aktivizmus világszemlélete is leírható nagyjából ezen a módon, a transzcendencia és a hierarchia a lét elemei között többnyire kiküszöbölődik: a természet dolgai sem többek önmaguknál, minden az, ami valójában, de az ember valamilyen módon, intellektuálisan mégis érzi velük való közösségét (hiszen mindnyájan egyformán részesednek a létből), s így ez az alapjában immanens világ mégis kinyílik számára a végtelen felé: megteremt a kozmikus költészetet. (Tegyük hozzá, az avantgárd lírára a jelölt előtérbe helyezése a jellel – és a szubjektív jelentéssel – szemben amúgy is rányomja hatását, s ez a tény a műben szintén a dologszerű ábrázolást, az immanens nyelvi megfogalmazást erősíti.) A megváltásvágynak<sup>11</sup> nincs helye ebben a harmóniát sugalló felfogásban, pláne, hogy Spinoza teljes rendszere az amor Dei intellektualis fogalmába fut ki: ez nemcsak szellemi gyönyör, hanem a létezés öröme is, az élet örök törvényében és az örök harmóniában való megnyugvás. Voltaképpen ez jellemzi az aktivista versek alapérzését is, ugyanis az azok alapvetően materialista jellegű, természet-filozófiai értelemben vett panteizmusában a vallásos értelemben vett megváltásvágyat, az üdvözülés-gondolatot felváltja a valódi emberi méltóság elérésére, a kollektív individu-

<sup>8</sup> Gilles DELEUZE, *Spinoza és a kifejezés problémája*, ford. MOLDVAY Tamás, Bp., Osiris, 2000, 46–47.

<sup>9</sup> TAKÁCS Ádám, *Immanencia és etika: Tanulmány Gilles Deleuze Spinoza-interpretációjáról = Spinoza-tanulmányok*, szerk. BOROS GÁBOR, Bp., Áron Kiadó, 1994, 23–41.

<sup>10</sup> Alexandre KOYRÉ, *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1957.

<sup>11</sup> Például Lesznai Anna panteizmusára – melynek forrását Lukács Plótinosz filozófiájában jelöli meg – igen erősen jellemző ez a megváltás utáni vágy.

um (aki az önmaga és mások felemeléséhez való képességet a természet elemeinek erejéből nyerő messiás) magaslatába emelkedésre törekvés. Lásd például a következő verseket: Kassák: *Nyár-orchester, Örömhöz, Himnusz*, Komját Aladár: *Kiáltás* stb.

Túllépve Spinozán: mint láttuk, Mácza a 17. századi filozófus nézeteit Haeckel monisztikus filozófiájával kapcsolja össze. Haeckel<sup>12</sup> a materializmust és a metafizikát ötvözi a természetfilozófiával, és az empirikus természettudományokból (antropológia) kiindulva a kozmológiához, majd a teológiához jut el. Állítása szerint a modern természettudós panteista, a természetben és a szubsztancián belül „erőként vagy energiaként” mindenütt jelen levő, intra mundis lényt lát Istenben – a teista ellenében, aki az Istent extra mundis személynként fogja fel. Haeckel monisztikus nézetei (emellett pedig Ostwald energiatana)<sup>13</sup> hat Singer Henrikre is, akinek *Világnézet* című könyvét éppen a Ma adja ki 1916-ban. A könyv, melynek fő gondolatát alcímével (*Az érzésnek meg a legáltalánosabb természettörvényeknek kiterjesztéséről az élő és a holt anyagra*) remekül összefoglalhatjuk, főként a Bahr által az impresszionizmus filozófusának kikiáltott Mach nézeteit támadja: „De ami ellen sok természettudós (Mach) leginkább erősködik, az a fizikokémiai törvényeknek és fogalmaknak antropomorf képzetekkel való összevetése; mi pedig értekezésünkben teljes általánosságban éppen ezt az összevetést vittük keresztül. S dacára az ellenvetéseknek, az új fizikai fogalmakat alkotó fizikusok és kémikusok érezhették a természettörvények fogalmainak közösségét pszichikai fogalmakkal, mert különben nem nevezhették volna az erőt erőnek, a potenciált potenciálnak, az ellenállást ellenállásnak, sőt a maguktól lefolyó folyamatokat »önként« lefolyóknak! S egységes az Univerzum anyagban és szellemben, élőben és holtban egyaránt!”<sup>14</sup> Singer elgondolása, miszerint az érzés és gondolat lefelé, az élettelen világ felé, a determináló, képleteken alapuló természettudományos törvények pedig az élőlényekre, s így az emberre hatnak, továbbá ennek folyománya, hogy a legmagasabb és örök gyűjtőközség a „földön és világűrben levő anyagok (holtak és élők) közössége”, indirekt módon megjelenik a panteisztikus aktivista költészet egyes poétikai jellemzőiben is: egyrészt az élettelen dolgokat elevenként kezelő, sok megszemélyesítéssel dolgozó stílusában, másrészt az embert eltárgyiasító, azt gyakran kémiai elemekre és fizikai erők összehatásaként elemző leírásaiban. Példaként említhető ez utóbbi szemléletmódra Komját Aladár *Én* című verse (Komját testvére egyébként Singer Henrik jó barátja volt, minden bizonnyal így került a természettudós kapcsolatba a Mával).

Felváztuk tehát az avantgárd panteizmusának szellemi forrásait, bár természetesen világos, hogy ezek a filozófiai, illetve természettudományos munkák nem jutottak el minden aktivista kezébe: valószínűleg igen gyakran az egymásra hatás, az egymás megihletése hatott legerősebben (illetve a külföldi, főleg a német példák), másrészt az is lehetséges, nem egyszer a megszokottal ellentétes irányban, vagyis az adekvát filozófiai műre való utólagos rátalálásként működött a költészeti–filozófiai párhuzam.

<sup>12</sup> HAECKEL Ernő (Ernst HAECKEL), *Világproblémák: Népszerű tanulmányok a monisztikus filozófiáról*, ford. IVÁN Imre, SZABÓ Sándor, Bp., Vass, 1905.

<sup>13</sup> Lásd pl. Wilhelm OSTWALD, *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft*, Leipzig, 1909.

<sup>14</sup> SINGER Henrik, *Világnézet*, Bp., Ma kiadása, 1916, 15.

Az avantgárd irodalomban – különösképpen a lírában – a panteizmus tematikusan leginkább kozmikus, végtelen világszemléletként fordítódik le. A végtelenség érzete ezekben a panteisztikus versekben kétdimenziójú (időben és térben egyaránt hat); ami az időbeli kiterjesztést illeti, annak a jövő felé irányuló vonala lesz a legjelentősebb; térben pedig az avantgárd szétnyitja a perspektívát. Ez többnyire függőleges irányba történik: a nap, az ég felé, olykor egyenesen a csillagokig, ki a világűrbe, a természet elemeinek felfelé mozgásával vagy valamiféle felfelé való nyúlással, felgyűrődéssel.<sup>15</sup> A vertikális irányú mozgásnak a motívumai a hegycsúcs felé emelkedés; a dobás, a repülés vagy a kiáltás a nap felé (az utóbbi „műfajjá tett változata” a például naphimnusznak tekinthető Kassák *Napraköszöntője* vagy a már említett *Himnusz* című verse); illetve függőleges tárgyak: a póznák, az oszlopok, a kikötő árbocai, a „lombárbóc”<sup>16</sup> stb. Mindamellett – bár kisebb mértékben, és szinte mindig az előbbivel együtt – a vízszintes terjeszkedés is szerepet kap ebben a lírában, a szabadságot, a korlátok nélkülségét szimbolizálандó. Ha az említett verseknél maradunk – hozzátéve, hogy bármelyik költőtől idézhetnénk, és az említett szerzők életművében sem ezek az egyedüli példák a panteista szemléletre<sup>17</sup> –, Kassák az *Örömhözben* egyszerre említi „a rónák kiserkedt zöldjét” és a „hegyek fehér gleccserét”, a *Himnuszban* pedig az ég felé kiáltással párhuzamosan a földön való nyújtózás lesz a másik fontos aktus: a fölfelé hatoló mozgás időbeli végtelenítésbe megy át („mint valami roppant szerszám zengve szólj / s csattogó kedved teljesedjen az időbel!”), a test nyújtózó mozdulata pedig határokat nem ismerő vízszintes térfoglalással absztrahálódik, mely így az amerikai prériket, az ázsiai dzsungeleket érinti. Az avantgárd líra végtelenné tágítja a teret, viszont a természet ábrázolásához felhasznált motívumaiban kifejezetten anyagszerű marad: leggyakrabban előforduló matériái a mitológiai alapelemek (föld, ég, levegő, tűz) illetve a tényleges kémiai elemek (rádium, higany), a földrajzi-csillagászati képződmények (hegyek, rónák, folyók illetve a nap, a bolygók: a kozmosz), továbbá a növények és állatok. Így – e végtelenség ellenére – talán a spinozai elvnek megfelelően immanens marad, és csak ezen immanenciának köszönhetően utal valami másra, valami többre: a Létre, az Életre, bármit is értsen rajta.

Talán erőltetett magyarázatnak tűnhet (hiszen az impresszionizmus is kedveli a nominalizmust és az egymás mellé helyezett képeket), ugyanakkor mindenképpen meggondo-

<sup>15</sup> Lásd erről még: BORI Imre, KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*. Idézi KOVÁCS József, *A megváltás eszme a forradalmi avantgárd költészetében és festészetében = Mítosz és utópia: Irodalom- és esztétikai tanulmányok*, szerk. ILLÉS László, JÓZSEF Farkas, Bp., Argumentum, 1995, 44–65.

<sup>16</sup> „Csoda! Csoda! Csoda!

S a füveken cincog a nótás

S a vizen táncol a nap.

S a hegyen sudaras, feszítő lombárbócok

csiklandják a vérfoszlányos eget.” (BARTA Sándor: *A sárgunyhók útrakelt lakói.*)

<sup>17</sup> Kassáknak csak a *Hirdetőszloppal* című kötetében az említett darabok mellett példaként idézhetnénk a *Jó annak, aki korán kel*, a *Fiatal lányok mennek át az utcahosszon*, a *Júliusi földeken*, a *Májusi tánc*, a *Nyár-orcheszter*, a *Kompozíció*, a *Napraköszöntés* című verseket.

landó:<sup>18</sup> az aktivista líra – minthogy a domináns expresszionista vonások mellett a futurizmusra jellemző szimultanista technikát és a kubista síkokra bontást is beolvasztja poétikájába – éppen eszközeit tekintve rendkívül alkalmassá válik a panteizmus képi megjelenítésére, hiszen a szimultanizmus és a kubista megoldások is egyforma jelentőséggel felruházva és egymás mellé helyezve jelenítenek meg embert és környezetet, dolgokat és élőlényeket. A szimultanizmus a térben távol eső, de időben egyszerre történő cselekvéseket és eseményeket (és azok alanyait) kapcsolja össze; a „kubista” líra pedig a valóságot elemeire bontja, s azokat geometriai és színbeli hasonlóságuk alapján újracsoportosítja, ezáltal a látványt tekintve távol eső dolgokat mos össze – egyébként mindkét technikát jól kiegészítheti az aktivisták által kedvelt egyszavas mondatokból álló nominalista stílus is (Újvári Erzs: *Próza 1*, Kassák: *Júliusi földeken*).

Az utóbbiból idézem:

„Monumentalitás,  
Kék-kék-kék.  
Vízszintben sárga, geometrikus táblák.  
Szél. Hő. Földszag.  
A nap csurog  
s a sárga táblák visszadobálják a vörös napot.”

<sup>18</sup> Véleményemet részben talán alátámasztja BÉLÁDI Miklós vélekedése (*Vita Kassák munkásságáról*, Kritika, 1964, 19–28), amit Aczél Géza is idéz új Kassák-monográfiájában: ACZÉL Géza, *Kassák Lajos*, Bp., Akadémiai, 1999 (Irodalomtörténeti Könyvtár). „A szimultanizmus Kassáknál nem egyszerűen egyik formai lehetősége a modern lírának, hanem életlátásának, életérzésének szerves kifejezése. Kifejezése a világ dolgaival, tárgyaival való együttlétezésnek, együttélésnek – panteista és szociális értelemben egyaránt.”